

ЈОВАН ПОПОВ

ДОСТОЈЕВСКИ, ТОЛСТОЈ И
ШВАЈЦАРСКИ КОНОБАРИ

САЖЕТАК: У тексту се разматра паралелизам мотива у Толстојевој приповеци „Луцерн” (1857) и романима *Бедни људи* (1846) и *Зайиси из њодземља* (1864) Фјодора Достојевског, као и могући уплив једног његовог доживљаја са пута по Швајцарској, о којем су у различитом светлу реферисали Николај Страхов и Ана Достојевски. Пратећи исказе кнеза Нехљудова, наратора-протагонисте „Луцерна”, односно Достојевског као аутора путописа *Зимске белешке о лејњим ујисцима* (1863) и његовог „парадоксалисте из подземља”, увиђамо да су, упркос томе што се нису лично познавали и што су били умногоне различити, два руска великана имали сличне, критичке погледе на савремену западну цивилизацију, њен морал и обичаје.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Ф. М. Достојевски, Л. Н. Толстој, Н. Н. Страхов, А. Г. Достојевски, однос Русија–Европа, критика Запада, швајцарска демократија.

Русија је велика земља. Толико велика да се у њој за живота никад нису срела два њена највећа романсијера, иако су припадали практично истој генерацији, а своја најзначајнија дела стварали и објављивали упоредо. Док је Толстој писао *Рај и мир* и *Ану Каренину*, Достојевски је објавио *Зайисе из њодземља*, *Злочин и казну*, *Идиот*, *Зле духе*, *Младића*, *Кројку* и *Сан смецног човека*, а *Браћа Карамазови* уследили су тек коју годину касније. Упркос томе, као и изузетном узајамном уважавању, о чему сведоче чланци Достојевског и Толстојева писма, две славне животне путање нису се непосредно укрстиле.

Уместо писаца, упознале су се и зближиле њихове жене, неколико година после смрти Фјодора Михајловича. Ана Достојевски испричала је Софији Толстој како је њен муж жалио због једине неискоришћене прилике за упознавање са колегом по перу и угледу, да би се потом њој самој указала срећа да посети генија из Јасне Пољане. У зиму 1902. године он ју је, иако болестан, позвао у своје московско пребивалиште. И мада јој је филозоф и књижевник Николај Страхов претходно показао писмо у којем је, непосредно по смрти њеног мужа, Толстој исказао свој велики пијетет према њему, Ана је позив прихватила готово невољно, страхујући да ће се осрамотити пред великаном. Но, његов срдачан пријем одмах је одагнао стрепњу, а она није оклевала да му се захвали на лепим и топлим речима из писма Страхову. Толстој је потврдио њихову искреност, додавши како и он жали што није дошло до познанства између Достојевског и њега. Растали су се после дужег разговора, а Ана Григорјевна отишла је опчињена. У белешци коју је касније сачинила стоји, међутим, и обећање које је дала себи: да се никада више неће срести с Толстојем. Тога се чврсто држала све до пишчеве смрти, не желећи да евентуално поквари непоновљивост првобитног утиска.

Зазирући од Толстојеве ђудљивости за коју је сигурно знала, интелигентна и искусна жена вероватно је слутила да би се неки следећи разговор поново морао водити о њеном покојном „Феђи”, а да можда не би био тако пријатан као онај први. Том приликом, писац ју је, наиме, отворено питао какав је човек био Фјодор Михајлович. Одговорила му је без оклевања да је њен муж био „идеал од човека”, пожуривши да такво виђење поткрепи примерима његове човекољубивости, великодушности и привржености породици. „Увек сам о њему тако мислио”, рече некако замишљено и уверено гроф Лав Николајевич Толстој. „Достојевски ми је увек изгледао као човек у коме је било много правог хришћанског осећања.”¹ Сенка замишљености у одобравању није промакла удовици и можда ју је баш она навела на одлуку да се више не сретне с Толстојем. Легендарна женска интуиција показала се на делу, јер у том часу није могла ни сањати о писму које је, скоро двадесет година пре тога, Толстоју упутио исти онај Николај Страхов, интимус обојице великана. Са његовим садржајем упознаће се тек у лето 1914, девет месеци пошто је објављено у часопису *Савремени свети*.

Контроверзна посланица упућена је 28. новембра 1883, убрзо по изласку из штампе првог тома сабраних дела Фјодора Достојевског,

---

¹ Ана Достојевски, *Успомене*, 2, прев. Петар Вујичић, Просвета, Београд 1977, 179.

који је обухватао и нацрт пишчеве биографије. Уз сагласност Ане Достојевски, сачинили су га Орест Милер и сам Страхон, чији се избор природно наметао, будући да је био дугогодишњи близак пишчев пријатељ, аутор текстова о његовим романима, сарадник у часописима и помоћник на многим пословима, чак и сведок на венчању. Ипак, њихов однос није био тако хармоничан како је са стране могло изгледати. Још 1864. године Страхон је писао свом брату: „Што сам дуже с Достојевским, тим се више с њим разилазим. Фјодор је страшно самољубив и егоиста, мада то и не примећује...”² И Достојевски је, са своје стране, имао резерви према Страхону. Тако га у писму супрузи од 12. фебруара 1875. године назива „бедним богословом” који га је „већ једном у животу напустио, онда када је пропала *Ейоха*, а вратио се тек после успеха *Злочина и казне*”.³ Биограф Достојевског Леонид Гросман нагађа да је „неки нерасветљени догађај” у то време заувек покварио њихове односе. Обострана нетрпељивост остала је, међутим, притајена за пишчевог живота, а Страхон му је, на први поглед, остао дубоко привржен и после смрти. То се читовало и у биографском тексту који је послао Толстоју одмах пошто је објављен, а који је, сходно прилици, обиловао суперлативима и био лишен ма какве амбивалентности. Али чир фрустрације тиме је само наставио да буја и морао је кад-тад да прсне. Тако је Страхон убрзо Толстоју упутио и приватну епистолу у којој је дао својеврсну допуну свог виђења почившег великана.

Страхонљево писмо приказивало је Достојевског у сасвим другачијем светлу, тоновима достојним Рембрантових платана. „Он је био зао, завидљив и развратан”⁴, „истински несрећан и лош човек, који је уображавао да је срећник, јунак, и нежно је волео искључиво себе”.⁵ Упоредијући писца са чувеним негативцима његових романа, Страхон понегде залази у појединости и наводи конкретне ситуације, међу којима нас, у овој прилици, посебно занима једна, непосредно везана за нашу тему. Реч је о једном доживљају са заједничког путовања по Европи из године 1862. „У Швајцарској, преда мном, он је тако кињио слугу, да се овај увредио и пребацио му: ’Ја сам такође човек!’ Сећам се како је за мене већ тада било поразно што је то речено проповеднику *хуманосиши*, и што су се у томе одазвала схватања слободне Швајцарске о *правама човека*.”⁶

² Нав. према: Николај Насеткин, *Достојевски. Енциклопедија*, прев. Неда Андрић Радојевић, ЦИП, Подгорица 2004, 693.

³ Фјодор Достојевски, *Писма: 1832–1881*, том III, прев. Маја Јончић и др., Логос–Графичар, Београд–Ужице 2015, 72.

⁴ Нав. према: А. Достојевски, *Успомене*, 2, 181.

⁵ Исто, 183.

⁶ Исто, 181.

Ана Достојевски се, као што је познато, у завршном делу својих *Успомена* с горчином осврнула на ово писмо, настојећи да систематично демантује дисквалификације дволичног породичног пријатеља. Поводом инцидента у Швајцарској, она бележи: „Мој муж је због болести био понекад напрасит, и могуће је да се извикао на келнера који је отезао са доношењем нарученог јела (јер у чему би се другоме могло изразити 'кићење' келнера?), али то није означавало злост, него нестрпљивост.”⁷ Несумњиво је да у њеном расуђивању има логике, али и нагађања, па и супружничке пристрасности, због чега га морамо узети са извесном резервом. Ипак, посебну пажњу заслужује завршни део коментара поменуте епизоде, будући да износи једно опште запажање. Ауторка, наиме, сумња у вероватност келнерове побуне, али не зато што јој она делује претерано смело, већ из сасвим супротног разлога: „У Швајцарској је прости свет тако груб, да се слуга у одговор на увреду не би ограничио на жалосне речи, него би умео и усудио се да одговори двоструком дрскошћу, потпуно се уздајући у то да неће бити кажњен.”⁸ Вероватно поучена личним искуствима, Ана Достојевски указује на неке мање истакнуте аспекте тадашње швајцарске демократије, односно швајцарског менталитета. И мада јој, по свему судећи, компликована дијалектика односа роба и господара из Хегелове *Феноменологије духа* није била позната, могло јој је бити познато једно савремено дело руске књижевности у којем је на сличан начин тематизован начин опхођења швајцарске послуге.

Иако је у свом писму Толстоју Николај Страхов поменуо и Свидригајлова и Ставрогина као ликове са знатним аутобиографским елементима, стиче се утисак да је, оцртавајући портрет Достојевског, у свести највише имао јунака *Зайиса из њодземља*. На појединим местима његове интроспекције готово се подударују са Страховљевим дисквалификацијама, а перманентни сукоб са слугом Аполоном, његовим „мучитељем” и „рак-раном”, индикативан је у многим погледима. Описујући инцидент са швајцарским конобаром, критичар је можда имао и неке друге призоре из *Зайиса*. Тамо се, наиме, поред доминантног Аполона, појављују још неки ликови из света услужних делатника, споредни али од извесног значаја за наш контекст, који такође стављају на пробу интегритет главног јунака. Рецимо, кочијаша којима увек треба платити, каткад и последњим преосталим новцем, а чији поглед уме да буде непријатно љубопитљив. Или баш конобари, чија улога у сцени банкета са некадашњим школским друговима није безначајна. Протагонист,

---

⁷ А. Достојевски, „Одговор Стравову”, *Успомене*, 2, 185.

⁸ Исто.

који се сам наметнуо да учествује у свечаном испраћају Зверкова, стигао је много пре осталих, јер га нико није обавестио о померању термина. „Сео сам; келнер је почео да поставља; у његовом присуству осетио сам се још више увређен. Око шест сати, сем упалених лампи, унели су и свеће. Келнер није ни помислио да их унесе чим сам ја стигао.”⁹ А кад се остали најзад појаве, огорчени „парадоксалист” ће се пити и направити скандал, очајнички се трудећи да скрене на себе пажњу и постане јунак вечери, макар и негативан. Његова хистеријска монодрама бива, међутим, игнорисана, осим што се послужитељ, који повремено улази у просторију, зауставља да би га радознано посматрао. Чињеница да се та појединост помиње два пута показује колико је и конобарско опхођење доприносило општем осећању унижености човека из „подземља”.

Будући да су *Зайиси из њодземља* написани неке две године после путовања са Страховим, могуће је да је случај са швајцарским конобаром имао утицаја на компоновање поменуте сцене. Остаје непознато да ли је сам Страхов те две ствари довео у везу, али је за нас још занимљивије једно друго питање које се тиче критичара и његовог писма: да ли се, док га је састављао, сећао једне давне приче самог Лава Толстоја? Претпостављамо да није, јер да јесте можда би садржај писма изгледао другачије. Погледајмо зашто.

*

Приповетка „Луцерн” настала је 1857. године и још увек спада у Толстојева младалачка дела, мада је у то време он већ увелико афирмисан писац, захваљујући трилогији *Дейињсџиво*, *Дечаџиџиво*, *Младосџи* и потоњим *Севасџојољским џричама*. Иако не улази у канон пишчевих врхунских остварења, ова прозна творевина привлачи нашу пажњу не само својом темом него и извесним тачкама додира са стваралаштвом и прекупацијама Фјодора Достојевог. Написана после првог Толстојевог путовања по Европи, она изражава разочарање западном цивилизацијом, донекле слично ономе које затичемо у нешто каснијим *Зимским белешкама о лејињим уџицима* његовог колеге по перу.¹⁰ С друге стране, „Луцерн” својим приповедањем у првом лицу и дводелном композицијом подсећа на *Зайисе из њодземља*¹¹, с тим што у њему наративно-фикциони

⁹ Ф. М. Достојевики, *Зайиси из њодземља*, прев. Милосав Бабовић, БИГЗ, Београд 1984, 65.

¹⁰ На ову сродност указао је, у једној фусноти своје монографије *Достојевики*, немачки славист Максимилијан Браун.

¹¹ Јасмина Ахметагић у својој *Књизи о Достојевоком* (2013) назива *Зимске белешке* „платформом” за *Зайисе из њодземља*, јер је у њима већ присутан

део претходи рефлексивно-филозофском. Аутобиографски моменат овде је још видљивији, мада је између пишевог и приповедачког „ја” повучена јасна дистинкција у наднаслову који гласи *Из бележака кнеза Д. Нехљудова*.

Шетајући швајцарским градићем, млади племић наилази на уличног свирача чији низак раст и црна, похабана одећа готово да антиципирају будућег Чаплиновог скитницу. Његова песма и свирање на гитари били су, међутим, пријатни, па се на улици, балконима и прозорима хотела убрзо окупило стотинак људи. Ипак, када је уметник, после свог получасовног наступа, зашао међу слушаоце са испруженим качкетом, понављајући три пута учтиве, духовите фразе којима је тражио награду, нико му, осим Нехљудова, ништа није дао. Напротив, „све гласније и гласније чули су се жагор и ругање”.¹² Постиђен таквим исходом – „стидео сам се због малог човека, због гомиле, због себе”¹³ – кнез одлучује да позове човечуљка на пиће, што овај прихвата, предлажући оближњу, „просту” кафану. Али реч проста у Нехљудову буди пркосну реакцију. Не, неће водити свог госта, ма како неугледан био, ни у какву опскурну крчму, него баш у луксузни „Швајцерхоф”, хотел у којем су одсели и он и сва она неосетљива публика.

Овде је потребно додати да је унутрашњи конфликт младог руског аристократе са гостима „Швајцерхофа” почео још раније, а да по неким појединостима подсећа управо на сукоб јунака *Зайиса из ѿдземља* са својим окружењем. Млади руски племић је, наиме, од почетка индигниран конформизмом и блазираношћу богатих Енглеза у којима као да нема живота. То је било приметно нарочито за обедима, где је владала „строга, законом освештана пристојност, недружељубивост, која се није заснивала на гордостима већ на одсуству потребе за зближавањем, и штуро задовољство у удобном и пријатном подмиривању својих потреба”.¹⁴ Ту атмосферу приповедач пореди са својим претходним боравиштем, париским пансионом у којем се, „под утицајем француског дружељубља”, дванаесторо гостију „окупљало око заједничког стола као на забаву”, а свако је, „не хајући за то како ће то испасти, трућао шта би

„онај тон и начин приповедања који је потом шире и доследно развијен у *Зайисима*”. Испоставља се да ова два прозна дела имају извесно јединство и да, као таква, успостављају однос према Толстојевој причи, што је и за нас било подстицајно. Додајмо и то да је причу „Луцерн” анализирао и Љубиша Јерemiћ у својој *Малој књизи о Толстоју* (2007).

¹² Лав Николајевич Толстој, „Из бележака кнеза Д. Нехљудова. Луцерн”, прев. Марија Стојиљковић, у: *Три смрти и друге ѿриповејке*, Просвета–Рад, Београд 1983, 17.

¹³ Исто, 18.

¹⁴ Исто, 9.

му пало на ум”.¹⁵ Насупрот овоме, отмени људи из „Швајцерхофа” описани су као некакве брижљиво дотеране лутке које се крећу лагано и говоре тихо, од којих многи имају чак врло лепа лица, али се на њима не читује никакво душевно узбуђење, већ „само свест о сопственом благостању и потпуно одсуство пажње за све што их окружује”.¹⁶ Уочљиво је да пишчев приповедни алтер его овде успоставља две врсте вредносно дефинисаних опозиција: интернационални миље из пансиона надређен је хотелском окружењу у којем доминирају Енглези, док је, нешто дискретније, француска домаћинска дружељубивост претпостављена швајцарској уздржаности.

У Толстојевој причи постоји и карактеристичан детаљ који као да наговештава једну од фикс-идеја човека из подземља. У кнезу Нехљудову, који се у Луцерну осећа усамљено, све више почиње да се гомила срџба, да би избила на видело после уличног концерта. Док покушава да сустигне свирача, он наилази на једно од оних „мртвих” лица, Енглеза кога је већ био запазио по лењости с којом је изговарао речи, јер је „тако добро живео на свету да му се није ни говорило”.¹⁷ Та појава у њему распирује гнев и наводи га на агресиван гест: „Двапут сам прошао тамо-амо поред Енглеза и, с бескрајним уживањем, оба пута га, не уклонивши му се с пута, мунуо лактом.”¹⁸ Очигледна је сличност са епизодом из *Зайиса из ѿдземља*, у којој се јунак опсесивно устремио на неког официра, но Толстојев јунак не залази у интроспекцију поводом овог случаја нити исказује било какав психопатолошки порив. У том часу он је усредсређен на маленог свирача и на своју жељу да у његовим очима некако испуни бездушне слушаоце.

Нехљудовљева импулсивна одлука да за позорницу своје хуманости одабере „Швајцерхоф” довешће, међутим, до нових повода за фрустрацију и гнев. И ту на сцену ступају конобари. Исти они који су претходно описани као „невероватно учтиви и веома фини”¹⁹ док послужују за вечером и, „потчињавајући се и несвесно општој ћутљивости, шапатам вас питају какво вино желите”.²⁰ Тако је бар било док је седео међу богаташима. А када се на улазу хотела појавио праћен скитницом, ствари су се драстично промениле. Најпре их конобар у предворју игнорише, а затим их, посредством вратара, старији келнер упућује у скромно намештену пивницу, намењену обичним гостима. Тек тада следи оно главно:

---

¹⁵ Исто, 11.

¹⁶ Исто, 10.

¹⁷ Исто, 18.

¹⁸ Исто, 19.

¹⁹ Исто, 9.

²⁰ Исто, 10.

Келнер који дође да нас послужи, погледајући нас с кротким, подругљивим осмехом, с рукама у џеповима, ћаскао је с грбавом судопером. Он се, очито, трудио да нам покаже како њему, иако се по друштвеном положају и по достојанству осећа неизмерно вишим од певача, не само што није криво него га то што нас послужује чак истински забавља.²¹

Гомилајући детаље, Толстој минуциозно мотивише психолошку реакцију свог јунака, што је већ блиско омиљеном поступку Достојевског. Физички хендикепирана жена за шанком уклапа се у неугледни амбијент пивнице, контрастан спрема раскоши других хотелских дворана, а конобаров лежеран став, осмех и руке у џеповима представљали су истинску провокацију. Када дрзник још и намигне свирачу, питајући да ли желе „обично пиће”, млади кнез прихвата изазов и наручује најбољи шампањац. Ни то, међутим, као ни његов напор да задржи што мирнији и достојанственији став, не импресионира конобара. Доносећи поруцбину, овај доводи и двојицу колега, који седају недалеко од њих, посматрајући их „као што родитељи посматрају са уживањем своју милу децу кад се љупко играју”.²²

Насупрот парадоксалисти из подземља, Нехљудов није неуротичан лик, па успева да остане прибран упркос овим искушењима, али ће на крају и он бити избачен из равнотеже. Томе је допринео разговор са музичарем, чије га је одсуство поноса запрепастило. Читалац може само да претпостави да ли је помирљиво трпљење увреда плод урођене снисходљивости, колективног менталитета, дуготрајног потуцања или свега тога заједно, тек уметникова неугледна спољашњост била је, испоставило се, у потпуном складу са унутрашњом инфериорношћу. „Њему ни на ум није падало да се љути на њих; напротив, он је у мојој опасци видео омаловажавање свога талента који их није побудио да га награде и настојао је да се оправда преда мном.”²³ Штавише, понижени свирач оправдава и своје увредице, а у једном часу чак почиње да сумња у кнежеве добре намере: „хоћете да ме опијете, да видите шта ће онда да буде са мном”,²⁴ каже му он, мада се одмах затим постиди своје подозривости.

Иако се није наљутио на ове речи, приповедач више није могао да задржи хладнокрвност, поготово пред наметљивим и све дрскијим понашањем кафанског особља. „Један од њих устаде,

---

²¹ Исто, 20.

²² Исто.

²³ Исто, 24.

²⁴ Исто, 25.

приђе омаленом човечуљку, загледа му се у теме и стаде да се смешка.²⁵ Чаша ће бити преливена када се појави и вратар који, „не скидајући качкет, уђе у одају и, налактивши се на сто, седе поред мене”.²⁶ У том тренутку из Нехљудова проваљује с муком обуздани бес који се таложио још од доласка у „Швајцерхоф”:

Какво право ви имате да се смејете овом господину и да седнете крај њега кад је он гост, а ви лакеј? Зашто се нисте смејали данас за ручком мени, зашто се нисте укметили покрај мене? Због тога што је он бедно одевен и што пева на улици? Због тога, а на мени је лепо одело. Он је сиромах, али је хиљаду пута бољи од вас, убеђен сам. Јер он никога није увредио, а ви њега вређате.²⁷

Бележећи ово, кнез каже како би се радо потукао са конобаром и вратаром да нису устукнули, тобоже зачуђени жестином његове реакције, али се он више није дао зауставити. Његов гнев окреће се и према Енглезима, свакако услед још свежих успомена на кримски ратни пораз, па би „млатнуо штапом по глави беспомоћну енглеску госпођицу. Да сам у том часу био у Севастопољу, са уживањем бих јурнуо у енглеске ровове да бодем и сечем”.²⁸ Али социјална мотивација овде претеже над националном. Нехљудов инсистира да њега и његовог госта пребаце у бољу салу, позивајући се на демократске принципе грађанског друштва: „Зар нису сви који плаћају равноправни у гостионицама? Не само у републици већ и у целом свету. Јадна је ваша република!”²⁹ И пошто је раскринкао вратареву лаж да је свечана сала затворена, он постиже шта је хтео. А кад је видео да тамо вечера енглески пар, младић одлучи да у својој побуни иде до краја: „И поред тога што су нам понудили засебан сто, ја седох с прљавим певачем уза самог Енглеза и наредих да нам овамо донесу боцу с преосталим вином.”³⁰ После овога, енглески пар демонстративно напушта салу, а кнез се убрзо опрашта од ужасног свирача, указујући му на растанку највеће уважавање.

*

Иако се радња у „Луцерну” одиграла неколико година пре реформи Александра II, дакле у тренутку када је у Русији кметство још на снази, испоставило се да руски племић мисли и осећа хума-

²⁵ Исто.

²⁶ Исто, 26.

²⁷ Исто.

²⁸ Исто, 27.

²⁹ Исто.

³⁰ Исто, 28.

није од британских аристократа, па и од обичних грађана хелветске републике, још тада виђене као узорне правне државе. Буквица коју је одржао конобарима враћа нас, такође, и *Зайсима из њодземља*, односно тренутку Лизине посете протагонисти. Постиђен не само због сцене са Аполоном него и због свог бедног стана, њен несуђени спасилац јој тада каже: „ја са поносом гледам на своје сиромаштво. Сиромах сам, али племенит... Јер може човек бити сиромах и племенит”.³¹ Занимљиво је да сличне опсервације код Достојевског затичемо још много раније, већ у роману *Бедни људи* (1846), његовом првом објављеном делу. У нашем контексту још је занимљивије то што се у једном од писама главног јунака помиње верглаш који свира у монденској Гороховој улици, покушавајући да измами неку копејку од богаташа који тамо купују. С тим у вези, Дјевушкин пише како овај „више заслужује поштовање него они. Иако цео дан хода и мучи се, чека плесњиви, бедни грош да би се прехранио, он је ипак свој господар, сам себе храни”.³² Паралела са свирачем из „Луцерна” више је него очигледна. Осим тога, називајући верглаша „племенитим просјаком” јунак *Бедних људи* већ изражава мисао која ће бити још прецизније формулисана у *Зайсима из њодземља*.

Идеју о племенитости у сиромаштву код Достојевског су заступала два убога грађанина. Код Толстоја је заступа имућни аристократа. У другом делу приповести, у којем преиспитује своја искуства, он ће се реторски запитати да ли је више човек онај лорд који је љутито побегао од стола видевши похабано певачево одело и није му дао „ни милионити део свог иметка”, а за чији се рачун чине злочини у некој далекој Кини, или сироти музичар који са франком у цепу крстари светом, не чинећи никоме зло. Запитаће се, такође, како се овако нешто могло десити овде где су цивилизација, слобода и једнакост достигле највиши степен, где се окупљају намерници, најцивилизованији људи најцивилизованијих нација. Зашто ти образовани, хумани људи, способни у целини за сваки частан, хуман чин, немају племенитог људског осећања за лично доброчинство?³³

На ова и друга постављена питања Толстојев алтер его неће експлицитно одговорити јер сматра да човек не треба да „даје одговоре на питања која му се постављају једино да би заувек остала само питања”³⁴, уздајући се у исправност недокучиве Божије про-

³¹ Достојевски, нав. дело, 106.

³² Фјодор М. Достојевски, *Бедни људи*, прев. Јован Максимовић, Fernik's libris, Београд 2010, 107.

³³ Толстој, нав. дело, 32.

³⁴ Исто, 34.

мисли. Уместо њега, понудиће их, неку годину касније, Фјодор Достојевски, пошто се, једнако резигниран, врати са свог првог путовања по Европи, управо оног на којем му се беше придружио Николај Страхов. Једино писмо које је са тог двоипомесечног путовања написао било је упућено почетком јула 1862. године из Париза и то баш Страхову. У њему писац разрађује начине како да се нађе са пријатељем када се и овај отисне на пут. Он, такође, објашњава зашто других писама није било: „За пристојно писмо из иностранства треба ипак једно три дана рада, а где овде да нађем три дана? Нека буде шта буде!”³⁵ И било је тако да је тек наредне године, у часопису *Време* који је издавао са братом Михаилом, објавио *Зимске белешке о лејњим ујисцима*, текст који и тематски и жанровски превазилази конвенције путописа и креће са каесеју. Мада је на свом путовању обишао и Италију, Швајцарску и Немачку, забележивши понеки утисак и из тих земаља, поготово из Немачке, Достојевски се у свом осврту највише бавио Француском и Енглеском, тачније Паризом и Лондоном. Више од свега другог, поређење ове две престонице наводи на помисао о унутрашњем сагласју између „Луцерна” и *Зимских белешака*.

Иронично интониране похвале париском реду, трезвености и комфору показују да Достојевски није био импресиониран градом светлости. Још у писму Страхову он се жалио: „Ах, Николаје Николајевичу, Париз је веома туробан град, и кад у њему не би било веома много заиста предивних ствари, стварно би се могло умрети од досаде.”³⁶ За формирање његовог утиска нису, дакле, били пресудни архитектонски подвизи, споменици културе, цивилизацијска достигнућа или забавни садржаји, већ нешто друго. Гросман наводи да су за Достојевског градове и земље чинили пре свега њихови житељи, а да га туристичке атракције нису много занимале. „Приликом њиховог првог сусрета у Женеву писац је ватрено почео објашњавати Страхову ’како презире обичан, баналан обичај да се према водичу разгледају знаменита места’. Он је само пажљиво посматрао људе и много читао.”³⁷ Очигледно, није случајно списатељску вокацију претпоставио занимању инжењера. Тако ће у *Зимским белешкама* посведочити како се већ у возу, а онда и у хотелу, сусрео са полицијском присмотром, да би му се потом згадили грађанско лицемерје, грамзивост и лукавство трговаца, чувена француска слаткоречивост, као и атмосфера ужурбаности, гомилања

³⁵ Фјодор Достојевски, *Писма: 1832–1881*, том I, прев. Мила Стојнић и др., Логос–Графичар, Београд–Ужице 2015, 409.

³⁶ Исто.

³⁷ Леонид Гросман, *Достојевски*, прев. Лидија Суботин, СКЗ, Београд 1974, 244.

капитала и владавине новца. „Француз је миран, одмерен, пажљив, али лицемеран и новац му је све. Идеала нема никаквих”³⁸, писао је Страхову. А у каснијем путопису, он, попут Толстојевог приповедача, преиспитује идеје просветитељских филозофа на подлози захукталог капитализма, нижући питања и одговоре:

Шта је то *liberté*? Слобода. Каква слобода? Подједнака слобода да свако може чинити што му је воља, у границама закона. А кад можеш да чиниш што ти је воља? Кад имаш милион. Даје ли слобода свакоме милион? Не даје. Па шта је човек без милиона? Човек без милиона није онај који ради шта хоће, већ онај са којим други чине шта хоће.³⁹

Из овога следи закључак да социјализам у Француској није могућ, а ако уопште јесте онда је то на неком другом месту.

Ипак, у поређењу са Лондоном, Париз је у очима Достојевског добро и прошао. У опису енглеске престонице таленат писца удружио се са инжењерским образовањем,⁴⁰ а најупечатљивија су два контрастна приказа – Кристал паласа и Вајтчепела. На једном полу је монументални дворач од стакла, подигнут ради одржавања Светске изложбе, исти онај који ће бити поменут и у *Зайисима из њодземља*, а који већ овде добија симболично значење какво је код Милтона имао пандемонијум – величанствене грађевине у којој је оличена праисконска гордост духа, храм модерног идолопоклонства у који се „покорно сливају” милиони Ваалових поклоника приспелих са свих страна света. „То је некаква библијска слика, нешто као Вавилон, некакво пророчанство из Апокалипсе, које се испуњује наочиглед свију.”⁴¹ Али Ваал је демон разврата и то је оно чему стреми ово безбожно ходочашће. Зато је, као супротан екстрем, подастрт језив опис сиромашке четврти у којој се суботом увече забавља пролетерски и лумпенпролетерски Лондон, „милиони људи, напуштени и прогнани са људске гозбе”⁴², који божанству

³⁸ Достојевски, *Писма*, I, 409.

³⁹ Фјодор Достојевски, „Зимске белешке о летњим утисцима”, прев. Милосав Бабовић, у: *Пријовешке*, I, Рад, Београд 1979, 253.

⁴⁰ „Тај и дању и ноћу ужурбани и као море непрегледни град, писак и завијање машина, железнице проведене изнад кровова кућа (а готово и испод кућа), та смелост предузимљивости, привидни неред који је у суштини најсавршенији буржоаски ред, та отрована Темза, ваздух пун дима од каменог угља, ти велелепни скверови и паркови, они страшни крајеви и јазбине града, као Вајтчепел, са својим полуголим, дивљим и гладним становништвом. Сити са својим милионима и светском трговином, кристални дворач, светска изложба...” (исто, 238).

⁴¹ Исто, 239.

⁴² Исто, 241.

благоутробија приносе на жртву „своју недељну уштеђевину, све што су зарадили тешким трудом и проклетством”.⁴³ Ту слике постају дантеовске,⁴⁴ антитетичке како спрам кристалне палате тако и спрам Горохове улице или раскошне трпезарије Толстојевог „Швајцерхофа”. А на самом дну велеградске каљуге приказан је Хај-Маркет, квартал проституције у којем се, раме уз раме, тискају лепотице и туберкулозне алкохоличарке, укључујући и малолетне блуднице које мајке лично подводе муштеријама. „Девојчице од дванаестак година хватају вас за руку и моле да идете са њима.”⁴⁵ Ове жанр-сцене евоцирају, с једне стране, опсесивни мотив дечије патње, чије се небројене варијације код Достојевског јављају од првог до последњег романа, док, с друге стране, наговештавају садржај монолога који ће јунак *Зайиса* изговорити пред Лизом у јавној кући.

Посматрани упоредо, запажања и судови изнети у Толстојевој приповеци „Луцерн” и у *Зимским бележкама о лејњим ујисцима* Фјодора Достојевског не само да су усаглашени него и задиру у срж вечитог неспоразума између Руса и Западњака. Притом, оба писца врло добро знају да његов виновник нису само ови последњи. Руска књижевност је и пре њих указивала на многе несавршености Руса, а на једну од њих, коју назива „господским нерадом”, скреће пажњу и Достојевски: „Ми не волимо рад, нисмо навикли да идемо корак по корак, боље је једним кораком стићи до циља или се огрешити о закон.”⁴⁶ Упркос овом самокритичном тону, не треба сумњати у то да су писцу биле познате речи кнеза Нехљудова из „Луцерна” и да се у основи са њима слагао: „Та зар се читав људски живот збива у духу закона? Тек је један хиљадити део живота подвргнут закону, све остало збива се изван њега, у духу обичаја и назора друштва.”⁴⁷ На једној страни право и закони, на другој осећање човечности; на једној новац и материјалне вредности, на другој метафизичке и духовне – то је опозиција која обојицу руских мајстора пера удаљава од западњачког материјалистичког друштва. То је уједно вододелница која и данас опстаје између Истока и Запада, Русије и Америке, а која и нас саме, овде, на међи двеју цивилизација и два погледа на свет, опредељује на једну или на другу страну.

⁴³ Исто, 240.

⁴⁴ „Све је пијано, али није весело, већ, напротив, мрачно, тегобно и све некако чудно, ћутљиво. Једино псовка и крвава туча наруше покаткад ту сумњиву тишину која у вама изазива тугу. Све се жури да се што брже напије до бесвести. Жене не изостају иза мужева и пију заједно с њима, а деца трче око њих и пузе међу њима” (исто).

⁴⁵ Исто, 243.

⁴⁶ Исто, 225.

⁴⁷ Толстој, нав. дело, 33.

А што се тиче троугла Достојевски–Страхов–Толстој, ту неке ствари можда изгледају јасније. Иако не знамо поуздано да ли Толстојева приповетка почива на неком стварном пишевом доживљају, као ни то да ли је писац, стварајући лик уличног свирача, имао у виду верглаша из *Бедних људи*, „Луцерн” ипак баца светло под којим и Страховљево оцрњивање Достојевског, а посебно инцидент са швајцарским конобаром, добијају друге нијансе. Можда је, под тим светлом, лакше разумети и то што се Толстој на његове оптужбе није обазирао. Можда је, најзад, разумљивији и онај његов загонетни осмех приликом сусрета са Аном Григорјевном.

Др Јован Ч. Попов
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за општу књижевност и теорију књижевности
jropovns@eunet.rs